

Марцін ГЛЕБЬОНЕК (*Торунь*)

**СФРАГІСТИЧНИЙ ЩОРІЧНИК / НАЦІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ, ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ
АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО; ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНИХ
ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН МУЗЕЮ ШЕРЕМЕТЬСВИХ. –
К., 2011. – ВИП. I / РЕД. О. А. ОДНОРОЖЕНКО. –
456 с. + VIII с. іл.**

Періодичні видання, присвячені проблемам сфрагістики, почали з'являтися в Європі в першій половині XIX ст. Найчастіше сфрагістична тематика в них поєднувалася з питаннями інших спеціальних історичних дисциплін, передусім нумізматику, геральдику, генеалогією та дипломатією. Життя тих часописів було переважно коротким. Лише небагатьом з них вдалося витримати випробування часом. Але і в них статті, присвячені давнім печаткам, хоча і торкаються важливих проблем, все ж таки становлять невеликий відсоток. Тут треба підкреслити внесок України, в якій з 1963 р. Академія наук Української РСР видавала збірник “НумізMATика і сфрагістика”.

Пожвавлення сфрагістичних досліджень, яке спостерігається останнім часом, спричинило необхідність створення спеціального форуму або форумів для обміну поглядами між дослідниками печаток. З ініціативи Пауля Д. Харвея та Бріджит Бедос Резак у 2011 р. створено інтернет-сайт, призначений для всіх, хто цікавиться різними аспектами досліджень середньовічних печаток. Цей інтернет-портал є єдиним місцем для дискусій, головним чином для дослідників з Західної Європи¹. У Польщі сфрагісти час від часу зустрічаються на сфрагістичних семінарах, організованих професором Зеноном Пехом. Матеріали цих зустрічей мають бути поступово опубліковані². В цю течію, яка полягає у творенні платформи для обміну думками, органічно вписується “Сфрагістичний щорічник”, перший том якого з'явився восени минулого року.

Як ми дізнаємось зі вступного слова, ідея створення “Сфрагістичного щорічника” народилася під час Міжнародного сфрагістичного семінару, організованого восени 2010 р. Він був присвячений питанням опису печаток та сфрагістичній термінології. Зустріч відбулась під егідою Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Інституту історії України НАН України, Музею Шереметьєвих та Українського

¹ Див.: <http://www.sigillvm.net> (доступ: 08.03.2012).

² Piech Z. Współczesne badania sfragistyczne w Polsce. Osiągnięcia i postulaty // Сфрагістичний щорічник. – К., 2011. – Вип. I. – С. 174–175.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

геральдичного товариства. Семінар дав можливість обмінятися досвідом дослідникам печаток з України, Білорусі та Польщі. Наслідком цієї зустрічі саме і є зміст текстів, опублікованих у першому томі “Сфрагістичного щорічника”. Останній був доповнений статтями дослідників з України та Литви, які не брали участі у згаданій конференції. Таким чином, “Сфрагістичний щорічник” вийшов за межі формули “збірника матеріалів конференції”. Це видання вийшло під грифом Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, а також Інституту спеціальних історичних дисциплін Музею Шереметьєвих.

Том складається з п’яти частин, присвячених сфрагістичній термінології, теорії і методиці сфрагістики, інформації про печатки в актових джерелах і відділу “Матеріали”, а також хроніки. Відразу слід зазначити, що такий поділ носить умовний характер, а в окремих статтях переплетені різні питання. Однак не дуже зрозумілими є критерії класифікації статей до відділів “Печатки в актових джерелах” та “Матеріали”, тому що тексти, опубліковані у другому з них (“Матеріали”), інколи виходять далеко за його межі, приймаючи характер аналізу конкретної категорії печатки. Натомість у відділі, присвяченому печаткам в актових джерелах, на додаток до проблеми вивчення сфрагістики на основі згаданих джерел містяться тексти, для яких кращим місцем, на мою думку, був би саме відділ “Матеріали”.

Проблема сфрагістичної або сфрагістично-геральдичної термінології пов’язує між собою майже всі статті, опубліковані в даному томі. Питання, пов’язані з нею, можна поділити на три групи: реконструкція термінології, її створення, а також уточнення вже існуючої. Першому з питань присвячено велику статтю вельми ґрунтованого дослідника Олега Однороженка “Руська гербова печатка. До питання реконструкції руської (української) сфрагістичної та геральдичної термінології XIV–XVIII ст.”. Автор порівняв різні згадки актової документації, гербівників та панегіриків, в яких мова йде про печатки і герби. Таке зіставлення дає підстави для роздумів над можливостями використання вжитих у джерелах понять для історичної реконструкції сфрагістичної та геральдичної термінології, а також над можливостями застосування відтворених таким чином термінів у наш час. Тут я хотів би привернути увагу до питання, на позір другорядного з огляду на весь зміст статті, що стосується проблеми тотожності понять печатки монарха та державної печатки. Це питання є істотним, в першу чергу, для спроб реконструкції давнього понятійного апарату. Руський матеріал, на який спирався автор, досить неявно показує відмінності між обома поняттями. У латинській мові ця диференціація (“*sigillum Regis*” і “*sigillum Regni*” – печатка короля та коронна печатка) є хіба що додатковою. “Подвійна” природа монархії, яка поєднувала в собі характер публічної установи з ознаками приватної особи, призвела до того, що печатки правителів могли належати до двох зазначених категорій або ж розміщуватись на їхньому пограниччі. Для устрою тогочасної Речі Посполитої характерною є еволюція, яка йшла в напрямку обмеження королівських прерогатив. Своє відображення це знайшло й у сфрагістиці: від другої половини XVI ст. щораз глибшим ставав поділ на публічні та приватні печатки правителя. При цьому можливості використання королем

публічних печаток, які, щоправда, носили його ім'я та герб, були послідовно обмежені³. Це, у свою чергу, знаходить відображення в королівських документах, де велику і малу коронні печатки називають “печатками королівства”, а не, як раніше, короля (“sigillum Regis”). Останній термін залишився для позначення кабінетних печаток та сигнетів. Я вважаю, печатки короля і королівства, з офіційної точки зору, являли собою дві різні категорії. І коли “печатки королівства” можна ототожнювати з державними, не можна цього робити з “печаткою короля”. Цей приклад засвідчує, з якою обережністю треба підходити до приписування давнім поняттям сучасних значень і яким важливим у процесі реконструкції системи понять є розпізнавання функцій об'єкта.

Структурам національної сфрагістичної термінології було присвячено дві статті: Віталія Голубовича “Сфрагістыка Беларуси канца ХХ – пачатку ХХІ стагоддзя: тэрміналагічная праблема” та Віталія Перкуна “Проблеми термінології української сфрагістики (на прикладі *Vocabulaire international de la sigillographie*, Roma 1990)”. Перший з авторів, окрім огляду стану сфрагістичних досліджень у Білорусії в ХХ ст., порушує проблему закономірності вживання визначення “білоруська сфрагістыка”, звертаючи увагу на той факт, що печатки не були явищем специфічно білоруським. Важливим елементом його роздумів є фрагмент, в якому він повертає увагу до неоднозначності самого поняття печатки (це ж питання постає і в декількох інших статтях, наприклад, Раймонди Рагаускенє), а також непослідовного вживання його заміників. Таке явище є характерним не тільки для Білорусії чи України, про нього згадується також у літературі інших країн (Польщі, Німеччини). Ця проблема напевно виникає з того факту, що генетично спільне визначення вживають для позначення матриці та відбитка з неї. Отже, на разі взаємозамінним є вживання визначень “печатка” та “матриця” чи “печатка” та “відбиток”. Останні мають служити всього лише для пояснення виду описуваного об'єкта. В разі розрізнення в тексті понять “булла” і “пломба” істотним є перш за все функціональний чинник, потрібно підкреслити, що відповідні функції пломби можуть нести не тільки відтиски печатки, виконані в металі. На полях варто зауважити, що чіткого розмежування цих двох понять ми не знайдемо навіть у “Міжнародному сфрагістичному словнику”⁴. Варто зауважити, що у питанні розуміння поняття легенди для печаток, які пов'язані з західноєвропейським культурним колом, звичним є трактування легенди як напису, що дає змогу ідентифікувати власника, незалежно від місця і способу його застосування⁵. Інші написи, які знаходяться на матрицях та відбитках, польські сфрагісти називають написами на печатках⁶. Фактично

³ Gumowski M., Haisig M., Mikucki S. Sfragistyka. – Warszawa, 1960. – S. 174.

⁴ *Vocabulaire international de la sigillographie*. – Roma, 1990. – P. 48–49, 125.

⁵ Ibidem. – P. 144. Наприклад, легенди папських булл знаходяться лише на реверсі відтиску: Lasala F. de, Grisar J. Aspetti della sigillografia. Tipologia, storia, materia, e valore giuridico dei sigilli. – Roma, 2005. – P. 33–42.

⁶ Baniecki A., Bednarek D., Żygadło D., Forysiak-Wójciński R., Gut P., Leśniewska J., Hlebionek M. Materiały do polskiego słownika sfragistycznego // *Archiwista Polski*. – 2010. – № 3 (59). – S. 48, 49.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

легенда є “особливим випадком” напису на печатці, який містить у собі особливий вид інформації.

Неодноразово цитований вище “Міжнародний сфрагістичний словник” надихнув на роздуми наступного автора – Віталія Перкуна. Продемонструвавши приклади термінологічних проблем, з якими стикаються українські дослідники, він переходить до обговорення історії та змісту “Міжнародного сфрагістичного словника”, а також робить спробу перевірки придатності словника на українському ґрунті. Його стаття торкається принаймні двох принципових питань. Перше з них, порушене автором, стосується справи узгодження термінології, вживаної сфрагістикою, з термінологією спеціальних історичних дисциплін взагалі. Це питання ставиться під час роздумів автора над закономірністю визначення “палеографія печатки” для опису новочасних відтисків. У даному випадку це просто копіювання західноєвропейської термінології. Там широке використання цього терміна для опису характеристик написів на печатках пов’язано з тим, що сфрагістичні дослідження в Західній Європі ґрунтуються на середньовічному матеріалі, для якого цей термін є найбільш відповідним. Дослідження сфрагістики Нового часу, які є характерними для Центрально-східної Європи, очевидно потребують оновлення понятійного апарату. Другою важливою проблемою, до якої привернув увагу В. Перкун, стало питання про те, наскільки національна термінологія, яка використовується дослідниками, відповідає міжнародній. Тут автор не дає однозначної відповіді, і, напевно, це правильно, бо в цьому питанні багато що залежить від самих дослідників, їхньої потреби та мети.

Стаття Анатоля Цітова є прикладом викладу, в якому чергуються між собою теми, які порушувались в різних частинах даного тому. Він зайнявся питаннями термінології, класифікації та каталогізації печаток. Автора зацікавили чотири основні, на його думку, поняття сфрагістики: поле печатки, зображення, легенда, хронологічна складова. Запропоновані ним авторські визначення дещо відрізняються від загальноприйнятих у сфрагістиці. Наприклад, поле печатки він пропонує розуміти подвійно: в широкому значенні – як частину відтиску, обмежену природними краями, та вузькому – як центральну частину відтиску, не зайняту легендою. Тим часом в західноєвропейській сфрагістиці під полем печатки прийнято розуміти центральну частину печатки, яку займає зображення. Отже, таке розуміння збігається з вужчим розумінням цього поняття, запропонованим А. Цітовим⁷. Тут ми повертаємось до питання доцільності узгодження національної сфрагістичної термінології з поняттями, закріпленими в міжнародній практиці. Визначаючи поняття зображення на печатці, автор запропонував свою класифікацію зображень, які поділив за Ф. Гогенлое-Вальденбургом на чотири головні групи: писане, образне, портретне та гербове⁸. Ця класифікація є, однак, цілком застарілою, її відсунули пропозиції, висунуті авторами “Міжнародного сфрагістичного словника”, а також авторські пропозиції Тоні

⁷ *Vocabulaire international de la sigillographie.* – P. 141.

⁸ *Hohenlohe-Waldenburg F. K. Sphragistische Aphorismen. 300 mittelalterliche Siegel, systematisch classificirt und erläutert.* – Heilbronn, 1882. – S. V–VI.

Дідеріча⁹. Останнім часом дедалі частіше підкреслюються недоліки іконографічної класифікації, що стало наслідком величезної диференціації зображень на печатках. З'явилися тенденції під час опису печатки (наприклад, на потреби архіву) відмовлятися від іконографічної класифікації або користуватись нею в дуже обмеженій сфері¹⁰. Наступний фрагмент статті автор присвятив проблематиці архівного опису печатки, тут він представив власні методичні рекомендації щодо роботи з печатками в архівах та музеях¹¹. Питання методики каталогізації печаток у Західній Європі має значну за обсягом літературу. Розпочата на початку 1960-х рр. робота над пропозиціями стандартизації методу опису сфрагістичного матеріалу закінчилась розробкою Сфрагістичним комітетом Міжнародної ради архівів анкети, з якої випливало, що вже тоді формуляр опису печатки в різних національних архівних об'єднаннях збігався. Складався він з елементів: назва (зрозуміло, як вказівка на власника), дата, розміри, колір, легенда, спосіб прикладання до документа, стан збереження, а також палеографічні характеристики¹². Пропозиції А. Цітова загалом збігаються з такою практикою. Проте в даному формулярі не вистачило місця для опису способу кріплення печатки до документа, що є істотним у сфрагістичному описі. Також треба звернути увагу на той факт, що автор не роз'яснює методу нумерації контрпечаток або відбитків, що підтверджують печатку (до цієї проблеми повернемося нижче). Однак найбільшим недоліком рекомендацій є те, що автор, зосередившись на методиці опису відбитків, обійшов важливі елементи опису матриці, характеристик її рельєфу (увігнуто-опуклий) або руків'я, також предметів, пов'язаних з матрицею, які свідчать про її функціонування, як, наприклад, годинникові ланцюжки, які часто зустрічаються¹³. В контексті методологічних пропозицій А. Цітова потрібно знову повернутися до поставленого вище питання про рецепцію міжнародних рішень. Насправді існують як міжнародні пропозиції щодо форми опису печатки, так і приклади конкретного вирішення тих чи інших питань, що пов'язані з цим описом. Їх використання в контексті уніфікації формуляра опису печатки, без сумніву, полегшило б обмін між дослідниками з різних країн. Проте така стандартизація може посягати зрозумілі побоювання щодо збіднення методики, втрати різноманітності, яка є

⁹ *Diederich T.* Prolegomena zu einer neuen Siegel-Typologie // *Archiv für Diplomatik.* – 1983. – Bd. XXIX. – S. 242–284; *idem.* Reflexions sur la typologie des sceaux // *Janus: Revue archivistique.* – 1993. – № 1. – S. 48–68.

¹⁰ *Sistema Informativo degli Archivi di Stato. Linee guida alla descrizione e alla gestione del patrimonio documentario.* – Vol. II. 3: La scheda sigilli, nuova edizione. – Versione software 4.0.0.2. – P. 9–10. Текст доступний on-line: <http://www.archivi.beniculturali.it/Patrimonio/patrdoc-sias.html>, (доступ: 08.03.2012). У даній системі залишено місце для іконографічної класифікації печаток, однак її визначено факультативно.

¹¹ *Цімоў А.* Метадычныя парады па апісанню помнікаў сфрагістыкі для архіваў і музеяў. – Мінск, 1997. – С. 44.

¹² *Frankiewicz B.* Uwagi o gabinecie sfragistycznym w Archiwum Narodowym w Paryżu i o pracowniach sfragistycznych w innych krajach // *Archeion.* – 1961. – T. XXXV. – S. 137.

¹³ Основні складові елементи і типи матриць печаток визначає: *Vocabulaire international de la sigillographie.* – P. 100 і далі.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

цінністю сама по собі, є елементом культури даної спільноти¹⁴. Голос Ана-толя Цітова формально завершує частину тому, присвячену сфрагістичній термінології, проте не є останньою статтею, яка торкається цих питань.

Наступна частина тому стосується теорії та методики сфрагістики. Вона складається з двох статей: Віталія Гавриленка та Зенона Пеха. Стаття В. Гавриленка “Теоретико-методологічні засади сфрагістики” фактично є вступом до питання української сфрагістики, що систематизує знання з історії печатки в Україні на європейському тлі. Істотним і дуже цінним елементом роздумів В. Гавриленка є обговорення зв’язків, які з’єднують сфрагістику з іншими спеціальними історичними дисциплінами. Необхідно наголосити, що при розгляді спроб розмежування смислової сфери понять “сфрагістика” та “сигілографія” варто було б зазначити, що їхнє одночасне використання є характерним не лише для України, бо спостерігається також в інших країнах Європи¹⁵. Всупереч думці Баскапе, сьогодні в європейському масштабі обидва поняття мають одне і те саме значення, а перевагу одного з них зумовлюють перш за все культурні чинники¹⁶. В характеристиці способів відбиття печатки, незважаючи на те, що автор приділив значний обсяг свого тексту кустодіям, не вистачає розмежування на печатки, що були відбиті на папері (і пізніше приклеєні до документа), а також – через папір. Отже, ці перші були різновидом сухих печаток, яких також бракує у виконаному автором зіставленні. В роздумах, присвячених методиці сфрагістичного опису, незважаючи на посилання на роботу Сфрагістичного комітету Міжнародної ради архівів, можливо, не вистачає підкреслення дуже помітних останнім часом в міжнародному середовищі тенденцій до контекстуалізації опису печатки.

Інший характер має стаття польського дослідника Зенона Пеха “Сучасні сфрагістичні дослідження в Польщі. Досягнення та потреби”, який зосередився на презентації історії польських сфрагістичних досліджень, їх нинішнього стану, а також проблем, які стоять перед дослідниками печаток. У контексті київської зустрічі акценту вимагають рефлексії автора на тему дослідження сфрагістичної спадщини давньої Речі Посполитої обох народів. Варто погодитись з висловленою З. Пехом думкою, що ці дослідження надзвичайно ускладнені, а на сфрагістах лежить величезна відповідальність, щоб не втратити або не спотворити спадщину наших предків.

Третій тематичний блок, присвячений питанням класифікації, збереженню і опису печатки, відкриває текст Олександра Алфьорова, який містить

¹⁴ На цю проблему звертають увагу учасники III Торунської архівістичної конференції, що була присвячена питанням стандартизації роботи архівістів. Див.: *Chorążyczewska W., Leśniewska K. Gdzie są granice standaryzacji w archiwistyce? (Na marginesie III Toruńskich Konfrontacji Archiwalnych) // Archiwista Polski. – 2011. – N. 4 (64). – S. 89–98.*

¹⁵ Також і в Польщі ці поняття трактуються як синоніми. Див.: *Szymański J. Nauki pomocnicze historii. – Warszawa, 2001. – S. 609.*

¹⁶ Саме поняття сигілографії з’явилося в Італії у XVII ст. у праці Антоніо Картарі “*Sigillografia universale*”, позначаючи мистецтво опису. Див.: *Sandri L. La “sigillografia universale” di Anton Stefano Cartari // Rassegna degli Archivi di Stato. – 1955. – T. XV. – S. 151–188.* Проте в пізніші часи це вужче значення забулося.

пропозиції, методологічні поради до опису і каталогізації пломб дорогичинського типу (“Пломби дорогичинського типу: методологічні рекомендації до опису та каталогізації”). У вступі автор представив стан досліджень цих об’єктів “малої сфрагістики”, а також пропозиції щодо їх інтерпретації. Далі представлено проект формуляра опису таких пам’яток. Пломби, з огляду на часто неправильну форму, а також позбавлення контексту, який у випадку “звичайних печаток” визначається через пов’язаний з ними об’єкт, мають власну специфіку. Приступаючи до читання цієї статті, я міркував, наскільки у випадку дорогичинських пломб знайде своє застосування традиційний сфрагістичний опис. Здається, що О. Алфьорову вдалося узгодити традиційний сфрагістичний опис зі специфічними запитами цього нетипового матеріалу. Однак я вважаю, що саме з огляду на його специфіку варто було б визначити принципи вимірювання відбитків, що є істотним особливо у випадку аморфних відбитків. Гадаю, що варто було б включити в цьому місці інформацію про товщину пластини, на якій виконано відбиток, що може бути корисним у дослідженнях технології прикладання печатки. На закінчення автор склав словник найважливіших термінів, необхідних для опису об’єктів цього типу. Мені здається, що він дещо необачно ідентифікував булли і пломби, бо, незважаючи на те, що формально ці об’єкти схожі, про що вже зазначалося вище, вони відрізняються з огляду на функції, які виконували¹⁷.

Проблематиці архівного опису печатки присвячено статтю автора цих рядків “Проблеми опису сфрагістичних матеріалів у польських архівах”. У цьому тексті автор розглядає зміни в описі сфрагістичних матеріалів, які сталися в Польщі протягом останніх п’ятдесяти років. Також представлено найновіший проект архівних методичних рекомендацій у цій сфері, узгоджених з міжнародними стандартами архівного опису, при цьому пропонуються нові вирішення, що виникають з послідовного застосування принципів багаторівневого опису. Наприкінці тексту можна знайти приклади запропонованої в цьому проекті класифікації сфрагістичного матеріалу, а також зразок опису печатки, який виконано згідно зі складеним у проекті рекомендацій формуляром.

Андрій Гречило у статті “Розвиток сучасної української сфрагістики та питання про класифікацію й описи печаток і сучасні публікації їх каталогів” привертає увагу до специфіки української сфрагістики, що полягає у великій диференційованості матеріалу, на який мусить опиратися дослідник, чи то йдеться про античні печатки, візантійські та староруські, які належать до візантійського культурного кола, чи середньовічні й сучасні печатки західноєвропейського типу. Порушує він і проблему неточності в українській сфрагістичній термінології, де певні поняття вживаються то у вузькому, то у ширшому значенні. Він слушно зазначає, що при конструюванні термінологічної системи, яка служить дослідженням печаток, варто мати на увазі три аспекти: сфрагістичний, дипломатичний та юридичний. Виходячи з цього,

¹⁷ На обмеження юридичної компетенції пломб звертає увагу: *Vocabulaire international de la sigillographie*. – P. 125. Див. також: *Ibidem*. – P. 48–49 (тут поняття булли сформульовано, спираючись виключно на формальні ознаки).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

можливо, не найвдалішим є покликання в аналізі на поняття “державна печатка” (наприклад, стосовно польських королівських печаток), оскільки в попередній польській літературі найчастіше не звертали уваги на дипломатичний та юридичний аспекти, створюючи класифікації, які майже виключно спиралися на сфрагістичний аспект. Таким чином, польські дослідники не брали до уваги, про що вже згадувалось вище, що від перелому XVI і XVII ст. у коробораціях королівських актів для визначення великої та малої коронних печаток використовують поняття “sigillum regni”, тобто печатка королівства або де-факто державна, а не просто печатка короля. Наступним питанням, яким зайнявся автор, є проблема складання каталогів печаток. Свою увагу він зосередив на окремих питаннях, що пов’язані з формуляром опису поодиноких пам’яток. У даному випадку його пропозиції загалом сумісні з західноєвропейською практикою видання печаток, зі зразковим “Corpus des sceaux français” на чолі¹⁸. До речі, при нагоді А. Гречило вказує на проблеми, з якими може зіткнутись потенційний видавець печаток. Деякі з них вже вирішені в західноєвропейській видавничій практиці, й тому є сенс розглянути можливості їх використання у виданнях, підготовлених в Україні. Наприклад, матриці сторони печатки при описуванні необхідно визначати згідно з правилами геральдики. Окремі правила транскрипції і опису легенди формулює “Міжнародний сфрагістичний словник”. Натомість, якщо йдеться про правила опису іконографії печатки, на проблемі якого “зламав зуби” Сфрагістичний комітет Міжнародної ради архівів, незважаючи на те, що вже давно оголошено про наміри його публікації, до сьогодні не сформульовано цих рекомендацій. Я думаю, що цьому завадили величезне розмаїття зображень, які ми знаходимо на європейських печатках, а також різноманітність інформаційних потреб з боку окремих дослідників. Це останнє відіграє важливу роль у випадку опису іконографії, оскільки якість та розташування акцентів у самому описі багато в чому залежать від суб’єктивних чинників. У разі виникнення сумнівів щодо окремих елементів опису печатки потрібно пам’ятати, що опис зображення завжди є його інтерпретацією. У свою чергу він є суб’єктивним, і повну відповідальність за нього несе його автор (у тому числі й за надінтерпретації гірше збережених фрагментів). Проте найбільш правильним було б сигналізувати знаком питання при виникненні сумнівів. З такою практикою ми зустрічаємось у різних виданнях сфрагістичних матеріалів.

Окремої рецензії вимагає дуже обсягова (с. 259–297) стаття Олександра Груші “Насколько полным должно быть описание печати при издании актовых источников эпохи средневековья?”, а також неоднорідність та кількість важливих проблем, порушених автором. Сам текст складається з двох, фактично незалежних одна від одної, частин: першої, в якій автор розкриває питання, пов’язані з функціонуванням печатки на території Великого князівства Литовського, та другої, де опубліковано великий фрагмент видавничої

¹⁸ Див.: *Corpus des sceaux français du Moyen Age*. – Paris, 1980. – Т. I: *Les sceaux des villes* / Opr. V. Bedos. – P. 548; Paris, 1991. – Т. II: *Les sceaux des rois et de régence* / Opr. M. Dalas. – P. 331; Paris, 2011. – Т. III: *Corpus des sceaux des reines et des enfants de France* / Opr. M.-A. Nielen. – P. 365.

інструкції для рукописних кириличних джерел періоду Великого князівства Литовського, при яких знаходяться печатки¹⁹. Надзвичайно цікавою є перша частина статті, яка ґрунтується на глибокому вивченні джерельного матеріалу і виходить далеко за межі, окреслені в заголовку. Проте ми не знайдемо в ній відповіді на поставлене саме в заголовку питання, лише сказано, що опис печатки повинен враховувати всі раніше обговорені обставини її функціонування. Отже, вирішення поставленої в заголовку проблеми варто шукати в другій частині тексту. Як вже згадувалось, він містить дуже точні (складаються аж зі 113 пунктів) вказівки, які визначають принципи опису сфрагістичного матеріалу. Проте така точність викликає сумніви: чи насправді видавець буде здатен та матиме бажання користуватися ними? Принципи опису печатки, сформульовані “Міжнародним сфрагістичним словником”, складаються приблизно із 30, щоправда, доволі обширних, пунктів. Це здається оптимальним рішенням, бо чим загальнішими є рекомендації, тим легше їх застосовувати на практиці. З точки зору сфрагістики можна висунути декілька конкретних застережень. Наприклад, виникає питання: чому автор, визначаючи принципи черговості опису печатки при документі, не звернув уваги на можливість існування контрпечаток або підтвердження печатки, відбиток якої виготовляється на зовнішньому боці головної печатки (пункт 605). І якщо другий спосіб зустрічається рідко, то перший був досить поширеною практикою як на землях Корони, так і Великого князівства Литовського. Варто поставити питання, чи інформація про форму отворів на документі, які призначено для протягування шнурів, до яких підвішувалася печатка (пункт 613), має бути подана при описі печатки, чи все ж таки – об’єкта, з нею пов’язаного (звичай документ). На мою думку, це є елементом опису документа, а не печатки. Інакше з характеристикою самих шнурів, які, всупереч думці автора (пункт 626), якраз належать до елемента опису печатки. Тим більше, що залучену як один зі складників опису документа характеристику кольору шнура автор пропонує описувати далі у випадку, якщо шнур є єдиним залишком по відбитку (пункт 711). При описуванні вінка гербів на великих литовських та маєстатових печатках правителів Речі Посполитої варто хіба що зауважити актуалізацію методу опису, основу для якої можуть скласти результати досліджень З. Пеха. Він встановив, що герби, які творять таку композицію, варто читати почергово²⁰. Таким чином можна було б зберегти один з елементів контексту функціонування відбитка. Рекомендація, яка дозволяє не пояснювати скорочення (пункт 658), суперечить міжнародній практиці, що рекомендує роз’яснювати абрєвіатури, наскільки це можливо²¹. Це особливо важливо у випадку видання печаток, пов’язаних з документом,

¹⁹ Груша А. Метадычныя рекамендцыі па публікацыі рукапісных актавых кірылічных крыніц у Беларусі (XIII–XVIII стст., перыяд Вялікага княства Літоўскага). – Мінск, 2003. – С. 112–124.

²⁰ Piech Z. Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów. – Warszawa, 2003. – S. 45.

²¹ *Vocabulaire international de la sigillographie*. – P. 27–28. Польськокомовна версія цього фрагмента доступна онлайн на сторінках Наукового архівного порталу: ArchNet: <http://adacta.archiwa.net/file/sceaux/transceaux.pdf> (доступ 08.03.2012).

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

бо часто саме інтитуляція документа є єдиним ключем до розв'язання скорочення. У випадку подання інформації щодо власників печатки варто врахувати пропозиції “Міжнародного сфрагістичного словника”, використання яких напевно полегшило б отримання інформації читачам з Західної Європи.

Зовсім інших питань торкається Іван Сварник у розвідці “Умови і стан збереження вислих печаток”. Спираючись на матеріали з Центрального державного історичного архіву України у Львові, автор намагається оцінити стан збереженості сфрагістичного ресурсу даного архіву, а також вказати на можливі загрози для нього. Текст І. Сварника вписується в помітне останнім часом пожвавлення дискусії, яка стосується проблеми консервації сфрагістичного матеріалу. Ще у 1980-х рр. Марія Кармона де Лос Сантос під егідою Сфрагістичного комітету Міжнародної ради архівів підготувала доповідь про стан збереження печаток в європейських архівах²². В останні роки під патронатом вищезгаданого комітету пройшло дві конференції, присвячені цій проблематиці²³. Шкода, що автор не звернув уваги на ці роботи у своїй статті. Результати роботи європейських реставраторів стали б цікавим фоном для його роздумів.

Проблематика репродукції печатки займає значну частину статті авторства Алексея Шаланди “Глаўныя праблемы фіксацыі і апісання гербавых пячаток”. Запропоновані автором методи відображення печатки можна поділити на дві групи, які принципово між собою відрізняються: графічний спосіб та опис. У випадку графічного методу (прориси, графіті²⁴, фотографії, сканування, ксерокопіювання) А. Шаланда розглядає чинники, які впливають на якість репродукції. Наприкінці він висловлює думку, що найкращою з методик є копіювання, а у випадку сфрагістичної публікації найкращим є шлях, яким пішов Едмундас Римша у своїй роботі, присвяченій міським печаткам Великого князівства Литовського, яка поєднала в собі фотографії об'єкта з його прорисами²⁵; взагалі краще поєднувати декілька способів репродукції. Далі представлено формуляр опису сфрагістичного матеріалу. Тут потрібно зазначити, що цей формуляр було створено для потреб геральдичних досліджень і він опускає багато суттєвих моментів печатки з точки зору сфрагістики. Однак це є цікава спроба адаптації опису сфрагістичних матеріалів для потреб інших спеціальних історичних дисциплін. Дослідник торкається також проблеми, пов'язаної з описом клеймових гербів, які часто

²² *Carmona de Los Santos M. A.* Raport o konserwacji pieczęci / Opr. M. Brzozowska-Jabłońska. – Warszawa, 1989. – S. 28.

²³ 2nd International Round Table of Seal Restorers. Preventive Conservation of Wax Seals: Taking Stock and Future Orientations. Матеріали доступні онлайн: <http://www.ica.org/11268/articles-papers-reports-and-proceedings/committee-on-sigillography-2nd-international-round-table-of-seal-restorers-preventive-conservation-of-wax-seals-taking-stock-and-future-orientations.html> (доступ: 08.03.2012).

²⁴ Варто зауважити, що ще в 50-х роках ХХ ст. такий спосіб репродукції печатки рекомендував польським архівістам Мар'ян Гумовський: *Gumowski M.* Pieczęcie w archiwum i ich reprodukcje // *Archeion*. – 1951. – Т. XIX–XX. – S. 409–436.

²⁵ *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2007. – S. 288–1181.

зустрічаються в геральдиці Великого князівства Литовського. З точки зору сфрагістики найбільш важливими є два питання, тобто репродукція та опис печатки. Про останнє я згадував вище, тепер декілька слів про перше з них. Дозволю собі не погодитись з автором, який переоцінює цінність прорисів. Кожний малюнок печатки включає в себе елементи інтерпретації об'єкта. Інша річ фотографія, яка створює враження об'єктивності, крім того, при вмілому оперуванні світлом та пізнішій цифровій обробці можна розгледіти деталі, які не озброєному апаратом оку не помітити. Також, на відміну від сканера чи ксерокса, об'єктив фотоапарата забезпечує відповідну глибину різкості, яка дає змогу отримати гарне зображення відбитка, розмішеного навіть глибоко у мисці. Тому я вважаю, що фотографія має бути основним засобом репродукції печаток. Очевидно, що фотографія відбитка чи матриці підвищить цінність публікації. Проте це питання залишається відкритим, а спосіб репродукції печатки завжди залежатиме від бажання та технічних можливостей автора й видавця публікації.

Наступний блок текстів має назву “Печатки за актовими джерелами”. Серед публікацій цього блоку на особливу увагу заслуговує стаття Раймонди Рагаускене “Матриці печаток шляхти Великого князівства Литовського в XVI ст. (на основі Литовської Метрики). Матеріали до археології права”. Вона чітко показує, які величезні можливості у сфері сфрагістики відкриває для дослідників аналіз актових джерел, які недостатньою мірою використовуються ними, принаймні польськими сфрагістами. А ці джерела дають змогу виявити елементи “життя печаток”, які важко реконструювати на основі досліджень самих лише відбитків чи матриць, водночас показуючи місце печатки в юридичній культурі суспільства Великого князівства Литовського, даючи змогу більш точно реконструювати сфрагістичну систему різних категорій розпорядників. Як здається, деякі сумніви авторка могла б розвіяти конфронтацією записів Литовської метрики зі сфрагістичними джерелами. Наприклад, це стосується питань, пов'язаних з вигасанням юридичної сили печатки. А залежала вона не лише від авторитету розпорядника і його спадкоємців, але й від форми зображення та легенди. Якщо вони були персоналізовані, то можна стверджувати, що їхня доказова цінність втрачалася зі смертю номінального розпорядника. Проте Войцех Стжижевський вказує на функціонування в Сілезії анепіграфічних “родових печаток”, на яких єдиним елементом, що вказував на розпорядника, був його герб. Матриці цього типу могли бути успадковані й успадковувалися в рамках однієї сім'ї, а користувалися ними декілька поколінь тої чи тої родини²⁶. Принагідно можна зазначити, що цікаві роздуми авторки на тему способів захисту матриці перегукуються з дослідженнями польського історика мистецтв Якова Покори, який займався іконографією канцелярських установ²⁷. Він помітив, що різні типи покриття матриці, які інколи супроводжують матрицю канцелярської печатки, є ознакою їхньої вагомості.

²⁶ *Strzyżewski W.* Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie glogowskim (XVI–XVIII w.). – Warszawa, 2009. – S. 61–64.

²⁷ *Pokora J.* Psy, błazny, dzieci, królowie. Studia nad sztuką XV–XVIII w. – Warszawa, 2006. – S. 85–162.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Чотири інші статті цього розділу – це видання джерел з історії печатки. Тексти Володимира Александровича “Свідчення острозьких золотарів про підроблення печатки 1545 року”, а також Владислава Безпалька “Справа 1581 року про фальшування печаток у записах книг луцького гродського суду” торкаються дуже цікавих питань фальшування печаток, які як проблема порушуються в сучасній європейській літературі надзвичайно рідко²⁸. Натомість Володимир Поліщук (“Заява Яна Якубовича Монтовта про втрату печатки, подана до луцького замкового уряду 1561 року, в контексті герботворення”) та Ігор Тесленко (“Заяви про загублені печатки-сигнети з книг володимирського гродського та заславського замкового судів”) публікують записи про втрату або крадіжку матриці печатки, при цьому подаючи короткі нариси про їхніх власників, а також на основі джерел демонструючи спроби реконструкції зображень на цих печатках. У випадку тексту В. Поліщука варто зазначити, що ідентифікація одного з гербів з зображенням лосося як гербу Вадвич породжує певні сумніви. В гербі Вадвич зображено дві риби (згідно з Юзефом Шиманським – форель) у стовп, а джерело в публікації говорить лише про одну рибу²⁹. Напевно варто було б звернути увагу на інші герби, що мають одну рибу, такі, як Глаубіч або Голобок, що має півлосося у стовп³⁰. В контексті чотирьох згаданих досліджень варто зауважити, що описані в джерелах неординарні обставини можуть стати основою для науково-популярних текстів, спрямованих на популяризацію сфрагістики. А це сфера, до якої рідко вдається професійний дослідник.

Передостанній блок, як уже зазначалося, об’єднаний назвою “Матеріали”, хоча статті, з яких він складається, стосуються печаток, що належать до конкретних груп розпорядників і не тільки їх представляють, але й аналізують. Два з цих текстів написані на основі матеріалів, зібраних Музеєм Шереметьєвих. У першій статті “Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих)” Олексій Артюхін представив проблему іконографії княжих булл Ярослава Мудрого та його синів. У вступі продемонстровано вісім пам’яток з колекції О. Шереметьєва, які становлять основу подальших роздумів автора. Після аналізу зображень він робить спробу визначити спільні риси в іконографії булл Ярослава Мудрого та його синів. У підсумку визначено, що спільними для цього комплексу печаток є використання погрудних зображень святих на аверсі, а також грецькі написи на реверсі. Такий висновок загалом збігається з попередніми спостереженнями дослідників. Проте варто зауважити, що навіть у такому малому комплексі печаток автор помітив аж чотири відступи

²⁸ Див.: Dobosz J. Falsyfikaty jak przedmiot badań polskiej dyplomatyki średniowiecznej // *Belliculum diplomaticum IV Thorunense. Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań* / Pod red. W. Chorażyczewskiego, J. Tandeckiego, K. Kopińskiego. – Toruń, 2011. – S. 11–22. Тут автор говорить про стан досліджень фальсифікування документів у середньовічній Польщі на європейському тлі.

²⁹ Szymański J. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. – Warszawa, 2001. – S. 309 (див. також: *idem*. *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*. – Warszawa, 1993).

³⁰ *Idem*. *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*. – S. 76, 202–203.

від описаного вище правила (для печаток Ізяслава Ярославовича, у якої на реверсі знаходиться розетка, також для чотирьох печаток Святослава Ярославовича, апелюючи до схеми святий – князь (два випадки) та святий – Христос). Такі зміни, напевно, правильно було б пояснити змінами в іконографії печатки, які сталися в період самостійного правління синів Ярослава на різних територіях або на київському престолі. Натомість спільні мотиви, які посилаються на батьківську печатку, збереглися під час правління тріумвірату. Сумніви, однак, породжує другий висновок автора, а саме визнання розетки як протогеральдичного герба Ярослава та Ярославовичів. На якісних фотографіях аналізованих об'єктів, залучених до тексту, розетка мала б знаходитись на печатці Ярослава Мудрого, проте маємо хіба що елементи окуття щита, а вже на печатці Святослава Ярославовича ми маємо справу з окуттям книги, яке нагадує квітку, проте такий вигляд виникає напевно з композиційних міркувань, а також стану збереження об'єкта. Потрібно відзначити, що на другій з представлених булл цього правителя книга, яку тримає Христос, має зображення окуття, схожого на цвяхи, проте жодним чином розетку вони не нагадують. Проблема зображення протогербів на печатках Ярославовичів вимагає подальших досліджень.

В оперті на колекцію Музею Шереметьєвих виник наступний текст “Подільські печатки 1917–1920 рр. із сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих”, автором якого є Андрій Задорожнюк. Ця стаття виникла на підставі роботи, пов'язаної з підготовкою каталога 115 подільських печаток зі згаданої колекції, який було опубліковано в 2010 р.³¹ І хоча ця колекція охоплює пам'ятки періоду з кінця XVIII ст. аж по 50-ті роки XX ст., А. Задорожнюк в опублікованій у “Сфрагістичному щорічнику” статті зосередився на представленні матеріалів з 1917–1920 рр., періоду, безумовно важливого в історії України. Саме печатки послужили йому для висвітлення різних аспектів формування і функціонування установ, пов'язаних з побудовою української державності.

Стаття Ірини Скочиляс “Парафіяльні печатки перемишльської греко-католицької єпархії кінця XVIII – початку XX ст.”, подає аналіз сфрагістичної спадщини перемишльської греко-католицької єпархії. Авторка після обговорення джерельної бази представила генезу введення печаток церковних установ на території цієї єпархії, потім поставила питання про час функціонування матриць, вигляд та інформаційну цінність їхніх легенд, а також іконографію. При цьому вона правильно підкреслює вплив світських розпоряджень на функціонування церковних печаток. Це явище є досить характерним для бюрократизованих адміністрацій держав, що здійснили поділи Речі Посполитої. Такий вплив помітний і в сфрагістиці інших конфесій (католики, протестанти)³². Саме з управлінням держав, що здійснили поділи,

³¹ Задорожнюк А. Подільські печатки кінця XVIII – середини XX ст.: (За матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих). – К., 2010. – 268 с.

³² Hlebionek M. W połowie drogi do herbu. Ze studiów nad pieczęciami gmin wyznaniowych na przełomie XVIII i XIX w. // Polska heraldyka kościelna / Pod red. K. Skupieńskiego, A. Weissa. – Lublin, 2004. – S. 154–156.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

І. Скочилиас пов'язує появу кафедральних та парафіяльних унійних печаток. Тут я б хотів звернути увагу на те, що більш ранні джерела про них не згадують, зате маємо підтвердження практики використання особистих печаток для засвідчення документів, які виходять з парафіяльної чи кафедральної канцелярій. Так, у сфрагістичній колекції Оссолінеуму знаходяться відбитки унійних кафедральних печаток (з львівської єпархії), датовані XVI–XVII ст.³³. Однак, оскільки ці відбитки в основному є відокремленими від документів, нам видається, що видавець надто необачно датує їх таким раннім періодом. Слід зауважити, що така пізня поява парафіяльних печаток є цікавим явищем. У католицьких парафіях розпоряджалися своїми печатками напевно вже в середньовіччі, і напевно рекомендували їх вживати синодіальні статuti XVI ст.³⁴. Проте часто замість печатки парафії використовувались особисті печатки ксьондзів. М. Адамчевський датує поширення вживання парафіями печаток лише XVIII ст., що цілком збігається зі спостереженнями І. Скочилиас³⁵. Проте я думаю, що не можна виключати використання унійною парафією за аналогією з католицькою церквою власних печаток до 1797 р.

Остання стаття авторства А. Сиви “Актуальні питання вивчення печаток українських організацій «Сокіл», «Січ», «Пласт» і «Луг» у Галичині (кінця XIX ст. – 1939 р.)” присвячена сфрагістиці українських громадських організацій. Це питання є надзвичайно цікавим, оскільки в установах цього типу печатки виконували специфічні функції, незважаючи на обмеження юридичної компетенції цих організацій. Отже, крім засвідчення документів, відбитки матриць перш за все містять інформацію про саму організацію. Таким чином її члени шукали відповідну систему символів, яка б найкраще передавала сферу їхньої діяльності, а також ідеологічне значення. Аналіз цих елементів є принциповим у статті А. Сиви.

Перший том щорічника завершують короткий звіт зі згаданого у вступі І Міжнародного сфрагістичного семінару, а також інформація про авторів, резюме статей англійською мовою.

Наприкінці XIX ст. навіть у Франції сфрагістика традиційно сприймалася як нова спеціальна історична дисципліна³⁶. У випадку з польською сфрагістикою її статус визначив один з найвидатніших дослідників давніх

³³ *Fabijański W.* Pieczęcie papierowe z podkładem w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Wrocław, 2009. – S. 49, n. 41, 43.

³⁴ *Constitutiones synodales nec non ordnationes Dioecesis Culmensis.* – Pars I / Ed. A. Mańkowski // *Fontes TNT.* – 1929. – T. XXIV. – S. 60; *Pakulski J.* O najstarszych, przedherbowych pieczęciach arcybiskupów gnieźnieńskich // *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów.* – Poznań, 1997. – S. 443–444; *Hlebionek M.* Okruchy dziejów. Archiwum parafii katedralnej św. Jana Chrzciciela i św. Jana Ewangelisty w Toruniu // *Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu* / Pod red. K. Kluczward, M. Woźniaka. – Toruń, 2002. – S. 423–424; *Adamczewski M.* Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej. – Łódź, 2010. – Cz. I: Pieczęcie władz kościelnych do poł. XX wieku. – S. 121, 123, 139.

³⁵ *Adamczewski M.* Pieczęcie urzędowe... – Cz. I. – S. 120–124.

³⁶ *Mauray A.* Une nouvelle science auxiliaire de Histoire: la Sigillographie ou Science des sceaux // *Revue des Deux Mondes.* – 1874. – Vol. V. – S. 889–928.

печаток Маріан Гумовський, назвавши її “наукою у підгузках”³⁷. Перший том “Сфрагістичного щорічника” показав, що сьогодні сфрагістика стоїть на власних ногах. Значно виросла кількість дослідників печаток, а їхні публікації досягли високого рівня. Таке твердження стосується і матеріалів, опублікованих у рецензованому томі. Водночас ці публікації, з одного боку, показують, що в кожній країні, з якої походить той чи той автор, сфрагістика перебуває на різних етапах розвитку, з другого, – виявляють величезний інформаційний потенціал сфрагістичного матеріалу. Таким чином, вони заохочують до обміну думками та досвідом, порушення нових тем для дослідження, до пошуку способів найефективнішого виявлення та відкриття для доступу нових даних різними категоріями науковців. Цьому мають служити як напрацювання принципів опису та класифікації печаток, так і сфрагістична термінологія, які є провідними темами першого тому “Сфрагістичного щорічника”. Потрібно підкреслити істотно високий рівень цього видання. Пред’явлені до деяких текстів зауваження зовсім його не заперечують. Інколи вони є просто наслідком інших поглядів на порушені у статтях проблеми, що, у свою чергу, є результатом іншого дослідницького досвіду рецензента. Але якби всі явища сприймалися однаково, то світ (не тільки печаток) був би надзвичайно нудним.

³⁷ *Gumowski M.* Pieczęcie królów polskich // *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne.* – 1909. – № 1. – S. 12.